COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

कुन्तककृताः वक्रोक्तिभेदाः

' वक्रोक्तिजीवितम् ' इत्यस्य ग्रन्थस्य रचयितुः कुन्तकाचार्यस्य वक्रोक्तेः संकल्पना पृथक् एवास्ति । ग्रन्थस्य प्रारम्भे ग्रन्थप्रयोजनं निरूपयन् सः कथयति-

लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये ।।

काव्यस्यायमलङ्कारः कोऽप्यपूर्वो विधीयते ।।

कवेः कर्म काव्यं तस्य असामान्याहलाद्विधायिविचित्रभावसम्पत्तये ग्रन्थोऽयं विरच्यते । अस्याभिधानमलङ्कार उपमादिप्रमेयजातमभिधेयम् , उक्तरूपवैचित्र्यसिद्धिश्च अस्य प्रयोजनम् । वैचित्र्यञ्च तदैव प्राप्यते यदा शब्दार्थौ उभावपि केनापि शोभातिशयकारिणा अलङ्करणेन योज्येते तच्चालङ्करणं वक्रोक्तिरेवास्ति - यथा

उभावेतावलङ्कार्यौ तयोः पुनरलङ्कृतिः ।

वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ।।

वक्रोक्त्या अलङ्कृतमेव काव्यं सुशोभते । एषा वक्रोक्तिरलङ्कारविशेषो न वर्तते सा वक्रकविव्यापाररूपा वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरस्ति । निपुणकवेः काव्यनिर्माणकौशलमेव

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

वैदग्ध्यं, ' भङ्गी ' इत्यनेन शोभा विच्छित्तिर्वा अभिप्रेता । इत्थं विदग्धकवेरपूर्वनिर्माणजन्या या चारूता तामाश्रित्य कथिता उक्तिरेव वक्रोक्तिरस्ति । प्रसिद्धशास्त्रलोकव्यवहारभिन्नेन काव्यनिर्माणकौशलेन अलौकिकसौन्दर्यस्योन्मीलनं भवति । अत एव कुन्तकेन वक्रोक्तिः काव्यजीवितरूपेण स्वीकृता अस्ति । इत्थं काव्ये या वक्रोक्तिः काव्यजीवितरूपेणाङ्गीकृता सा वक्रता पदे पदार्थे वाक्ये प्रकरणे प्रबन्धे च सर्वत्रैव विराजते । अत एव कुन्तकेन कविकौशलजनितायाः वक्रतायाः षड्भेदाः स्वीकृताः । ते च षड्भेदाः सन्ति वर्णविन्यासवक्रता पदपूर्वार्द्धवक्रता , पदपरार्धवक्रता , वाक्यवक्रता , प्रकरणवक्रता प्रबन्धवक्रताश्चेति । यथा चोक्तं तेन

कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः सम्भवन्ति षट् ।

प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशालिनः । ।

वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वार्द्धवक्रता ।

वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः ।

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो विद्यते च सहस्रधा ।

यत्रालङ्कारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति । ।

वक्रभावः प्रकरणे प्रबन्धेऽप्यस्ति यादृशः ।

उच्यते सहजाऽऽहार्यः सौकुमार्यमनोहरः । ।

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

वक्रोक्तिजीवितम्-1-18

वर्णविन्यासवक्रता -

कुन्तकेन प्रतिपादिताः ये षड्मुख्यभेदाः सन्ति वक्रतायाः , तेषु वर्णविन्यासवक्रता प्रथमो भेदः । अक्षराणां विशिष्टन्यसनस्य वक्रभाव एव वर्णविन्यासवक्रताऽस्ति । अस्यां द्वयोरनेकेषां वा वर्णानां स्वल्पव्यवधानेन पौन : पुन्येन सन्निवेशं विदधाति येन सहृदयानां चेतांसि चमत्कृतानि भवन्ति । वक्रोक्तिजीवितेऽस्य समुपस्थापनमित्थं कृतमस्ति -

एको द्वौ बहवो वर्णा बध्यमानाः पुनः पुनः ।

स्वल्पान्तरस्त्रिधा सोक्ता वर्णविन्यासवक्रता । ।

वर्गान्तयोगिनः स्पर्शा द्विरुक्तास्त - ल - नादयः । ।

शिष्टाश्च रादिसंयुक्ताः प्रस्तुतौचित्यशोभिनः । ।

वर्णशब्दोऽत्र व्यञ्जनपर्यायः । तेन सा वर्णविन्यासवक्रता । यथा चोक्तं कुन्तकेन - वर्णानां विन्यासो वर्णविन्यासः , अक्षराणां विशिष्टन्यसनं तस्य वक्रत्वं वक्रभाव : शब्दशोभातिशयः यथा चोदाहरणम्

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ

स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

प्रसरति ततो ध्वान्तक्षोदक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ।।

अथवा -

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गुञ्जन्ति मञ्जु मधुपाः कमलाकरेषु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिबिम्बम् ।।

द्वयोरपि श्लोकयोः वर्णविन्यासवक्रताविहितः शब्दशोभातिशयो नितरां समुन्मीलितः । वर्णविन्यासवक्रत्वमेव प्राचीनाचार्यैरनुप्रासालङ्काररूपेण वर्णितमस्ति । वर्णजनितकाव्यशोभाया बहवः प्रकाराः सम्भवन्ति । काव्योपात्तविषयौचित्यदृष्ट्यैव वर्णानां मञ्जुलसन्निवेश करणीयः । यथा हि वीरादिपरुषरसप्रसङ्गे । तदनुकूलपरुषवर्णानां । प्रयोगः कर्त्तव्यः । वर्णगतसौन्दर्यस्योपनिबन्धनाय एतदपि आवश्यकं यत् काव्ये तत्तत्वर्णनिबन्धनस्याग्रहो न भवेत् । एकस्यैव वर्णस्य आवृत्तिर्न तथा सुरुचिरा भवति अत एव नवनवानां वर्णानामावृत्तिः कर्त्तव्या । एतदपि ध्यातव्यं यद् एवंविधानां संयोजनं श्रुतिपेशलं भवेत् -

नातिनिर्बन्धविहिता नाऽप्यपेशलभूषिता ।

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

पूर्वावत्तपरित्यागनतनावर्तनोज्ज्वला |

इत्थं कथयितुं शक्यते यत् - व्यञ्जनवर्णसौन्दर्यप्रकाराणां विवेचनं कुन्तकेन वर्णविन्यासवक्रतान्तर्गतं विहितम् ।काव्यरचनायामेकस्य द्वयोरधिकानां वा वर्णानां स्वल्पान्तरेण पुनरूपनिबन्धनं वर्णविन्यासवक्रता वर्तते । अनुप्रासयमकालङ्कारयोः तिसृणां वृत्तीनां रीतीनाञ्चाऽन्तर्भावो वर्णविन्यासवक्रतायां भवति ।

पदपूर्वार्द्धवक्रता -

पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा यत्पूर्वार्धं प्रातिपदिकलक्षणं धातुलक्षणं वा तस्य वक्रता वक्रभावो विन्यासवैचित्र्यम् । तत्र च बहवः प्रकाराः सम्भवन्ति । पदपूर्वार्द्धेन प्रातिपदिकस्य धातोर्वा वक्रता अभिप्रेताऽस्ति । स्वप्रतिभाकौशलेन कविः एवंविधानां पदानां सन्निवेशं करोति येन अपूर्वमेव वैचित्र्यं समुन्मीलितं भवति । कविकौशलजनितवक्रता एषा नवविधा स्वीकृता यथा - (1) रूढिवैचित्र्यवक्रता (2) पर्यायवक्रता (3) उपचारवक्रता (4) विशेषणवक्रता 5) संवृतिवक्रता (6) वृत्तिवैचित्र्यवक्रता (7) भाववैचित्र्यवक्रता (8) लिङ्गवैचित्र्यवक्रता (9)क्रियावैचित्र्यवक्रता च।तत्र एतासां नवविधानां पदपूर्वार्धवक्रतानां क्रमशो विवेचनं क्रियते।

रूढिवैचित्र्यवक्रता - शब्दस्य नियतवृत्तिता नाम कश्चिद् धर्मो , रूढिरुच्यते , यथा कोषगतो लोकप्रसिद्धो वाऽर्थः । यदा एवंविधाः शब्दा लोकप्रसिद्धादर्थात् भिन्नेऽर्थे

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

आरोप्यमाणः सन्तः प्रयुज्यन्ते , अथवा एतैः कस्यापि गुणविशेषस्योत्कर्षातिशयो विवक्षितो भवति तदा एवंविधेषु स्थलेषु रूढ़िवैचित्र्यवक्रतायाः सौन्दर्यं परिलक्ष्यते । यथा चोक्तं कुन्तकेन - यत्र रूढेरसंभाव्य धर्माध्यारोपगर्भता प्रतीयते । शब्दस्य नियतवृत्तिता नाम धर्मो रूढिरुच्यते , रोहणं रूढिरिति कृत्वा । सा च द्विप्रकारा संभवति - नियतसामान्यवृत्तिता नियतविशेषवृत्तिता । तेन रूढिशब्देनात्र रूढिप्रधानः शब्दोऽभिधीयते , धर्मधर्मिणोरभेदोपचारदर्शनात् । उदाहरणं यथा -

' रामोऽस्मि सर्वं सहे । इत्यत्र रामपदेन ' दाशरथि राम इत्येवार्थो नाभिप्रेतः , अपितु रामस्य क्रौर्यादिगुणोपेतो लोकोत्तरतिरस्कारश्लाघ्योऽत्राभिव्यज्यते । एषा रूढिवैचित्र्यवक्रताप्रतीयमानधर्मबाहुल्याद बहुप्रकारा भवति । अस्यां कविविवक्षितविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यलक्षणः शोभातिशयः सम्पद्यते ।

पर्यायवक्रता - वर्ण्यविषयस्य सौन्दर्यातिशयोन्मीलनाय यत्र कवि अनेकेषु वाचकेषु विशेषमेव वाचक प्रयुङ्क्ते तत्र पर्यायवक्रता भवति । अस्याः षड्भेदाः कुन्तकेन निरूपिताः । उदाहरणं यथा

सद्यः प्रोद्गतविस्मयैरितिगणैरालोक्यमानं मुहुः ।

पायाद्वः प्रथमं वपुः स्मररिपोर्मिश्रीभवत्कान्तया । ।

अत्र भगवतः शिवस्य ' स्मररिपोः ' इति पर्यायः कामपि वक्रतामुन्मीलयति । यतो हि कामशत्रोः शरीरस्य कान्तया मिश्रीभावो न कथमपि सम्भाव्यत इति गणानां

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

तक्षणमुत्पन्नं विस्मयत्वमुपपन्नमस्ति । अपि च रघुवंशस्य अधोलिखिते श्लोके प्रयुक्तो ' महीपाल ' शब्दो विशेषार्थाभिधायी सन् विच्छित्तिविशेषमुद्घाटयति - अलं महीपाल तव श्रमेण . . . . मारुतस्य । । अखिलां पृथिवीं यो रक्षति सः सिंहात् धेनुरक्षणेऽसमर्थ इति असंभाव्यमर्थं प्रतिपादनायनृपवाचकशब्दसहस्रसंभवेऽपि ' महीपाल ' इति पदस्य प्रयोगः पर्यायवक्रतां विदधाति । एतच्च पर्यायवक्रत्वं वाच्यासम्भवविधर्मान्तरगर्भीकरणेनापि दृश्यते । यथा - अङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! रक्षैनं भीमाद् दुःशासनम् इति । उदाहरणेऽस्मिन् अङ्गराजादित्रयाणामपि पर्यायशब्दानाम् असम्भावितं कर्णस्य रक्षाकरत्वरूपम् अकिञ्चित्करत्वम् आधारीकृत्य उपहास : क्रियते , अमुं दुःशासनं रक्ष ।

उपचारवक्रता - यत्र प्रस्तुतवस्तुनोऽप्रस्तुतवस्तुधर्मेण सह सादृश्यसम्बन्धं स्थापयन् भेदारोपणं क्रियते तत्र उपचारवक्रत्वं नाम पदपूर्वार्द्धवक्रतायाः प्रकारान्तरं विद्यते । एषा वक्रता रूपकादीनामलङ्काराणां मूले विराजमाना दृश्यते । उदाहरणं यथा - निष्कारणं निकारकणिकापि मनस्विनां मानसमायासयति । यथा - हस्तापचेयं यशः । । अर्थात् अकारणं महाने : कणिका स्वल्पमपि महापुरुषाणां चेतः पीडयति । हस्तेन संग्रहेयं कीर्तिः । ।

अत्र ' कणिका ' शब्दो मूर्तद्रव्यस्याल्पाभिधानकारकोऽलपत्वसाधारणेन सादृश्यात् अमूर्तस्य मानहानेरल्पकथनपरत्वेन प्रयोगे कृतः काव्यतत्वज्ञानामानन्ददायित्वात् वक्रतां पुष्णाति । ' हस्तापचेयम् ' इति

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

मूर्तपुष्पादिवस्तुसम्भाविसंहतत्वसामान्योपचारादमूर्तस्यापि यशसो हस्तापचेयमित्यभिधानं कथनं विचित्रतां धारयति ।

विशेषणवक्रता - यत्र विशेषणमाहात्म्यात् कारकस्य क्रियाया वा तद्विदाह्लादकारित्वलक्षणं वक्रत्वमभिव्यज्यते तत्र पदपूर्वार्द्धवक्रताया विशेषणवक्रता नाम भेदो भवति । यथा चोक्तं कुन्तकेन -

' विशेषणस्य माहात्म्यात् क्रियायाः कारकस्य वा ।

यत्रोल्लसति लावण्यं सा विशेषणवक्रता । ।

' यथा चोदाहरणम्

वीडायोगान्नतवदनया सन्निधाने गुरुणां

बद्धोत्कम्पस्तनकलशया मन्युमन्तर्नियम्य ।

तिष्ठेत्युक्तं किमिव न तया सत्समुत्सृज्य वाष्पं
मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः । ।

अत्र चकितहरिणीहारीति क्रियाविशेषणस्य नयनसदृशकटाक्षस्य गुरुजननिकटे विहितस्य अप्रगलभत्वरमणीयस्य कामपि लावण्यतामावहति धारयति , चञ्चलहरिणीमनोरमनयनसाधारणेन ।

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

Estd.-1966

संवृतिवक्रता - यदा कविः काश्चित् साक्षादभिधातुमशक्यान् विशिष्टभावान् वैचित्र्यसम्पादनाय संवृतिसामोपयोगिभिः सर्वनामादिभिः कथयति तदा तत्र संवृतिवक्रता नाम पदपूर्वार्द्धवक्रतायाः प्रकारो भवति । उदाहरणं यथा -

" सोऽयं दम्भधृतवृतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यतः ॥ " अर्थात् हे प्रेयसि ! सः एषो दम्भेन एकपत्नीत्वपाखण्डेन कृतसङ्कल्पः किमपि विधातुं तत्परः । तापसवत्सराजचरित नाटकादुधृतं पद्यमिदम् । अत्र वत्सराजोदयनस्य पद्मावत्या सह विवाह कर्मकालस्य शोकवर्णनं विद्यते । अस्मिन् श्लोके उदयनः वासवदत्ताविपत्तिविधुरहृदयः तस्याः वासवदत्तायाः प्राप्तिप्रलोभनवशेन पद्मावतीनायिकां परिणेतुमीहमानः तदेव पद्मावतीपरिणयमेव अकार्यमिति अभिजानन् पद्मावतीपरिणस्य महापापस्येव निन्दनीयतां प्रख्यापयति किमपीत्यनेन संवरणशक्त्या सर्वनामपदेन । अत एवाऽत्र संवृत्तिवक्रता वर्तते ।

वृत्तिवैचित्र्यवक्रता - वृत्तिरित्यनेन अव्ययीभावादिसमासतद्धित - सुबन्तादयो वृत्तयोऽभिप्रेताः सन्ति काव्ये वैचित्र्यसम्पादनाय यदा एतासां वृत्तीनां प्रयोगः क्रियते तदा काव्ये चमत्कारातिशयः समासाद्यते । यथा - **' मध्येऽङ्कुरं पल्लवा : "** अत्र ' **अङ्कुराणां मध्ये** ' इत्यस्य स्थाने मध्येऽङ्करं इति यत् प्रयुक्तं तेन किमपि माधुर्यमभिव्यनक्ति ।

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

एवमेव पदपूर्वार्द्धवक्रताया अन्येषां भेदानामपि विवेचनं कृतमस्ति कुन्तकाचार्येण ।

लिङ्गवैचित्र्यवक्रता अपरं लिङ्गवैचित्र्यं नाम पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रकारान्तरं दृश्यते यत्र भिन्नलिङ्गानामपिशब्दानां वैचित्र्याय समानाधिकारितया उपनिबन्धनं क्रियते , तत्र लिङ्गवैचित्र्यवक्रता । यथा - मैथिली तस्य दाराः । । मिथिलेशनन्दनी सीता रामस्य पत्नी : । अन्यदपि लिङ्गवैचित्र्यवक्रत्वम् - यत्रानेकलिङ्गसम्भवेऽपि सौकुमार्यात् कविभिः स्त्रीलिङ्गमेवप्रयुज्यते । नामैव स्त्रीति पेशलम् ' इति विधाय । यथा - एतां पश्य पुरस्तटीम् इति । इमां तटभूमिं समक्षमवलोकय इति ।

क्रियार्थवैचित्र्यवक्रता पदपूर्वार्धस्य धातोः क्रियार्थवैचित्र्यवक्रत्वं नाम वक्रत्वप्रकारान्तरं विद्यते । यत्र क्रियावैचित्र्यप्रतिपादनपरत्वेन वैदग्ध्यभङ्गीमणिरमणीयान् प्रयोगान् निबध्नन्ति कवयः । तत्र क्रियावैचित्र्यं बहुविधं विच्छित्तिविततव्यवहारं दृश्यते । यथा

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः ।

त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः । ।

अत्र नखानां सकललोकप्रसिद्धच्छेदनव्यापारव्यतिरेकि किमप्यपूर्वमेव प्रपन्नार्तिच्छेदनलक्षणं क्रियावैचित्र्यमुपनिबद्धम् । यथा च - " स दहतु दुरितं शाम्भवो

COMPILED & CIRCULATED BY
TUMPA JANA(ASSISTANT PROFESSOR)
DEPT. OF SANSKRIT
NARAJOLE RAJ COLLEGE

वः शराग्निः । । असौ शिवस्य बाणवह्निः युष्माकं पापं ज्वलयतु । अत्र च पूर्वपद्यसदृशमेव क्रियावैचित्र्यप्रतीतिः ।।

क्रमशः......